

ГОЈКО М. КИЛИБАРДА

ПРИЛОЗИ РЕКОГНОСЦИРАЊУ И ЗАШТИТИ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ

1. О ПОТРЕБИ ДЕТАЉНИЈЕГ ИСТРАЖИВАЊА АРХЕОЛОШКИХ ЛОКАЛИТЕТА У ДОЛИНИ ТРЕБИШЊИЦЕ

Ријека Требишњица је највећа понорница Југославије. Она се, од изворишних врела на обронцима високих планина Волујака и Маглића на сјеверу од Гатачког поља па све до Јадранског мора, јавља под разним именима, прихватајући воде с огромног сливног подручја. У овом кратком прилогу неће бити ријечи о свим археолошким локалитетима на овом великом пространству, већ само на малом сегменту лијевој обали Требишњице од Коравлице до Пареза, који је на територији СР Црне Горе. Разлог за ово нијесу међурејубличке међе, већ искључиво што сам успио да поближе упознам тај терен и да региструјем културно-историјске споменике на том тлу.¹

Долина Требишњице налази се у непосредном залеђу Јадрана, на малим надморским висинама, с врло повољним климатским условима, што је омогућило човјеку да се на њеним обалама насели прије много десетина хиљада година. То су досадашња истраживања археолога, етнолога и других стручњака, која су извршили у Црвеној стијени у Петровићима, вишеструко потврдила.

Како је познато, рјечно корито Требишњице од Билеће до средишта Попова поља, скоро читавом дужином, већ је претворено у акумулациону језера, а од Требиња кроз Попово поље вода тече каналом. Тиме су воде ове понорнице укроћене. Билећко језеро запрема огромну површину и под његовим водама остали су многи локалитети, па чак и неки културноисторијски споменици, на примјер средњовјековна некропола са

^{1/} Општина Никшић је по пространству територије /2.065 км²/ највећа у СФРЈ. Има преко 120 насеља, а до сада је убицирано преко 10 археолошких налазишта, од којих је најважније Црвена стијена.

црквом и стећцима у Мирушама, затим мозаици, уз само бивше рјечно корито, неке неистражене пећине из којих је вода понекад избацивала артефакта, интересантна за проучавања древних цивилизација. Дакле, оно што покривају језерске воде тешко је више заштитити, па и истраживати, и за науку је, рекло би се, за сва времена изгубљено. Међутим, ниво језера се током године мијења и то осјетно, па се воде повлаче у некадашње рјечно корито, а обале остају пуне, без вегетације и доста сабласно дјелују под слојевима муља. Још би било могуће извући лапиде, какви су конкретно стећци у Мирушама, о чијој је љепоти и текстовима већ у литератури остало трагова, а још је доста живих људи који о сваком знају детаље, а посебно мјеста гдје су и који имају интересантне аркаде, витице и друге украсе, а неки чак и епитафе у облику лапидарних порука. У литератури сам нашао да је на једном стећку био уклесан овакав епитаф: " + А си гроб... Мирушића. Градих за ово почивалиште, а ти и ја сам како и ви, а ви ћете бити како и ја."²

На једном другом стећку у Коравлици стоји текст: „А се ками ус/ије/че Милосав помоћу својох. Туге ли моћ”.³

Ова два епитафа са стећака навео сам само као примјере како је много тога остало не само заборављено и несачувано, него чак и неевидентирано.

На одабраној територији уз Требишњицу /релација Парез - Коравлица, са дубином од свега неколико километара/, поред Црвене стијене,⁴ свакако најзначајнијег археолошког налазишта, које представља географско средиште овог простора, налазе се и ови културно-историјски споменици: манастир Рождество св. Богородице Косијерово⁵; фрескописана црква св. Арх. Михаила, живописана 1605. године; стара црква св. Јована на Дријену у Петровићима из XV вијека, са уграђеним стећцима у зидовима и два велика стећка /плоче/ у патосу са очуваним епитафима кнезу Грбану Цветковићу и његовом сину Ивану; стара црквица на Планику - културно обиљежје св. Илији, саграђена, вјероватно, у XV вијеку; развалине старог утврђења у Парезу, гдје се јасно виде темељи неке старе цркве; развалине манастира код Вала у Коравлици; црква св. Ђорђа на Валу у Коравлици; стара некропола са стећцима изнад Коравлице; развалина старе цркве св. Петке у Мирушама, крај које стоје стећци са очуваним натписима /под водом језерском/; многобројне камене гомиле /има их преко 50 на овом простору/. Неколико је истражених и у њима су пронађена разна артефакта, као што је бронзана сјекира и сл.; већи број пећина и окапина, углавном неистражених и нерегистрованих, а има претпоставки да су биле насељене још у неолиту; из неких је вода избацивала разне рукотворине; остаци мозаика на Пријеспи /под водом језерском/; средњовјековна не-

2/ Узето према записима проф. Марка Вега./Необјављено/

3/ Исто.

4/ О Црвеној стијени постоји монографија, издата у едицији „Никшићке свеске” у Београду 1978. године.

5/ Ман. Косијерово је измјештен на Петровиће 1966. године. Иако је из XIII вијека, не помињу га многе енциклопедије.

кропола са стећцима у Почековићима; средњовјековна некропола са стећцима у Жељевом Долу; нерегистровано археолошко налазиште у Подврши, то јест Зелена градина, гдје се виде остаци керамике и развалине, што свједочи да је ту некада постојало насеље; траса старог пута који је на Пријеспи прелазео Требишњицу, а затим правцем преко Мируша, Жељева Дола и падинама Стражишта повезивао приморска мјеста са унутрашњошћу преко Оногошта и даље према Скадру. Поред трасе се на више мјеста налазе миљокази, од којих су неки још сасвим добро очувани и на њима има шара и слова.

Иако је наведен доста велики број локалитета, вјерујемо да ово још није све. Довољно је подсетити да је и Црвена стијена случајно откривена, па да се види како има још тога доста што би ваљало подробније истражити. Наиме, средином овог вијека сељак-пјесник Душан Васиљевић је први скренуо пажњу Јовану Ивовићу, професору из Никшића који је почео да прикупља експонате за завичајни музеј у Никшићу, да би требало испитати старину Црвене стијене, гдје има трагова пепела и других остатака људског пребивалишта из далеке прошлости. Потом је др Алојз Бенац са екипама осталих научника и ужих археолошких специјалности годинама вршио истраживање и откопавање, што је све крунисано великим открићима за науку - регистровано је и доста темељно проучено старо праисторијско насеље са преко 30 културних слојева. Резултат тих истраживања је велика научна монографија, тј. зборник радова, која се појавила у едицији „Никшићке свеске“ 1978. године.

За науку је врло значајно да се уз многе од ових локалитета везују бројне легенде и предања. О томе има и писаних докумената из XIX у XX вијека, али, свакако, све то још није довршено и научно верификовано.⁶

Изнад улазних врста врата фрескописане цркве на Стражници живописац је оставио овај запис:

„ + Благовољниємъ отца и поспѣшениємъ сина и сокрушаниємъ сватаго дУха пописа са трудомъ и потѣшчениємъ Архистратигъ Михаилъ Прими Гни моље Иванъ воевода и сина своего попа Воина и матеръ свою Маргита и сина своего его Воина иконъ да са сире Поче се марта и сврши се мѣсеца априла ЕІ въ лѣто З.Н.Р.Г.И.“ /1605/

У ризници Манастира Косијерово сачувано је доста рукописних докумената, а чува се и један стари печат на којему је овај текст: „Печат рождества пречисте Богородице у Манастиру Косијерево С.У.З.І.“ Тај је печат из године 6.778, што значи из 1.273. год. Архивалије у овом манастиру су дијелом пропале и уопште нијесу заштићене, како од влаге, тако и од могућег отуђења од провалника, те би их требало заштитити и то претход-

6/ Неке податке добили смо у разговорима са с таријим људима из мјеста која су лоцирана у близини Црвене стијене и др. /Петровићи, Коравлица и др./: Вељко Кнежевић, из Петровића; Милосав Папић, из Коравлице; Радуле Кнежевић, из Петровића; Лука Бановић из Почековића и Раде Алексић, из Подврши.

7/ Тако је текст објављен у књизи „Српски споменици из травунске околине“ од игумана косијеревског Леонтија Нинковића, која је објављена у Београду 1910. године, стр. 57 и даље.

ним конзервирањем, а потом фотокопирањем и склањањем на сигурније мјесто.

2. ПРИЛОГ ДИСКУСИЈИ О СТАЊУ СТЕЊАКА У НЕКРОПОЛАМА НА ПОДРУЧЈУ ОПШТИНЕ НИКШИЋ, ЖАБЉАК, ПЛУЖИНЕ И ШАВНИК

Колико се за сада зна, у нашој земљи укупан број некропола из периода од XII до XVI вијека са очуваним стећцима креће се око 410. Међутим, укупан број још очуваних стећака у некрополама није ни приближно утврђен и нумерисан, али се процјењује да се креће од 30 до 50 хиљада. Некропола највише има у СР БиХ /преко 70%/, а затим у СРЦГ /око 13%/, Хрватској /око 10%/ и Србији /око 5%/.

Све су некрополе са стећцима лоциране на ширем простору између Јадранског мора /крајњи југ/ и Саве /крајњи сјевер/, док се на истоку граниче Лимом, а на западу ријеком Уном.⁸

Појава стећака, свакако, је условљена каменом као грађевинским материјалом, те је сасвим разумљиво да их је највише у крашким предјелима.

За ову прилику припремио сам кратко саопштење које може да се уз-

ВИЛА КОСИЈЕРЕВСКА. У близини Црвене стијене, изнад Косијерева, налазе се Вилин извор и Вилин кук. Ево како су настали ови називи.

Једна ђевојка Мијовића чувала је стадо испод Црвене стијене. Она једнога дана затече на извору вилу како се умива. Вила је била изненађена, па рече ђевојци да никоме живоме не смије казати да је виђела, јер ако каже неће дуго живјети.

Чобаница није одржала тајну, већ је некоме повјерила да је на извору виђела вилу. Убрзо потом чобаница се разболи и умре. По томе се прочује да је то зачарано мјесто, па се извор прозове Вилин извор, а једна стијена изнад тога извора Вилин кук.

У извору има увијек неке жуте траве, за коју народ вјерује да је вилина коса. По томе је и прихваћено вјеровање да се ту ноћу окупљају виле и ту се купају.

/Саопштио Вељко Кнежевић, сељак из Петровића, 1. октобра 1986.г./

КРИЛАТА ЦРКВА НА ПЛАНИКУ. Црквица на Планику је подигнута тајно, јер Турци нијесу дозвољавали да се граде цркве без царских фермана.

Падине Планика често је обијао град. Некоме се присније да се огради црква и посвети св. Илији, па неће више град падати.

Договоре се људи и тајно подигну црквицу на врху брда и кажу паши да је однекуд долећела сама и да јој је у прелијетању пао праг у Баљцима, а да је остали дио цркве ту долетио и остао.

Паша се није бунио што је црквица ту сама „долећела“ и тако она остане вјековима. Крај ње нема гробља, већ је само подигнута из страха од града који је уништавао љетину, а особито винограде.

Пошто је црква подигнута громовнику св. Илији, никада више град не обија љетину у широј околини.

/Саопштио Вељко Кнежевић, сељак из Петровића, 1. октобра 1986.г./

8/ О стећцима постоји више објављених радова. Ја сам консултовао ове:

1/ Алојз Бенац - Стећци, Београд, 1967. год.;

2/ Нада Милетић - Стећци /у дијелу „Умјетност на гљу Југославије“, Загреб, 1982. г., стр. 19;

3/ Радове Сергејевог и др.

ме као прилог дискусији о општем проблему заштите споменика културе и археолошких локалитета. Узео сам за предмет истраживања стање некропола и стећака на територији општина Никшић, Жабљак, Плужине и Шавник, јер сам скоро сваку некрополу посјетио. Ево тога прегледа по општинама.

У општини Никшић. Поред велике некрополе у градском гробљу крај цркве св. Петра и Павла, гдје је до 1950. године било очуваних више од 150 стећака од којих су неки изузетне љепоте,⁹ а сада их је остало само још десетак, велике некрополе се налазе још и на овим мјестима: Моштаница /Риђани/ са више од 100 стећака, Танурово брдо /локалитет Тупањско гробље/ у Бањанима, гдје на 3 групице постоје стећци различитих стилова, међу којима има изузетно lijепих примјерака /око 60 комада стећака у све три групе/, Подљут код Велимља /преко 50 комада/, Ријечани код сеоске школе /на три мјеста око 20 стећака/. Оволики број стећака у овим мјестима, за разлику од Никшића и, углавном, свих других мјеста гдје су и сада гробља као активни комунални објекти и гдје се стално сваки камен /па макар он био и нечији надгробни споменик из минулих времена!/ немилосрдно уништава и уграђује у гробнице које се модернизују, је очуван управо због тога што су ово напуштене некрополе и ту се више нико не сахрањује, нити се што гради. Дакле, ови стећци су тренутно заштићени од људске руке, али не и од зуба времена. Њих полако, али сигурно разарају атмосферске падавине и велике осцилације температура /од љетњих врућина и до + 35С° до зимских мразева до - 30С°/.

Поред наведених пет локалитета, на подручју ове општине стећака има још и на овим мјестима /обично мањи број - 5 до 10 комада/: Бало - саве /код цркве св. Петра Цетињског/, Боботово Гробље /Голија/, Богетићи /крај цркве св. Јована/, Броћанац код Вилуса /у огради гробља и на неколико мјеста изван те ограде/, Броћанац Баћовића /Бањани/, Броћанац Никшићки /у огради сеоског гробља/, Горње Поље код Грахова /локалитет Петковићи, на неколико мјеста и у огради гробља/, Глибавац, Гребнице у Церовици, Гребнице у Растовцу, Гребнице под Уздомиром, Дрпе /Кленачко гробље/, Клење код Велимља /код цркве св. Јована/, Крстац /у Голији, тј. у Горњем Чараћу/, Заград /Жупа/, Ку - сиде /дијелом под водом акумулационог језера Слано/, Ливеровићи /Жупа; то је надгробни камен бана Угрена/, Мируше /под водом Билећког језера/, Мокри До /Враћеновићи/, Мацаваре /код куће Милоша Перовића/, Петровићи /у гробљу код цркве св. Јована на Дријену, неколико стећака уграђено у зидове цркве, а двије велике плоче чине плочни под и на њима су епитафи Грбу Цвјетковићу и његовом сину/, Пилатов -

9/ Приликом посјете групе експерата УНЕСКО-а Никшићу 1978. године утврдио сам да само знају за стећке код цркве св. Петра и Павла, јер су тражили да их виде. Ни за један други стари споменик културе нијесу знали, нити их је интересовао.

ци, Превале /Голија/, Почивала /Приградина, гдје су у епитафу помиње неки Херак Мисалић/, Почековићи, Поткупић /У Пјешивцима; гдје има стећак на коме се види лик наге жене?/, Приградина /код Велимља, у огради саборне цркве св. Арх. Михаила/, Растовац /у Видовом потоку/, Смрдуша /Борак код цркве/, Спила /у огради гробља, крај цркве; ту је једини примјерак хексагоналног облика стећка/, Стуба /код студенца Калуђерца испод Јакља/, Жељев До под Стражиштем, Штрпца /на два мјеста - у сеоском гробљу, гдје су остала свега 3 примјерка, као и у Вучици, гдје има преко 30 стећака, обраслих шикаром/.

Вјероватно нијесу сви локалитети наведени. Има примјера да је читава некропола са стећцима уништена. Такав је случај на Вилусима, на мјесту гдје је 1953. године подигнута нова школска зграда. Ту су сви стећци поломљени и уграђени као грађевински материјал у школску зграду.

Појединачних стећака у облику великога крста има на више мјеста /Стражница у Петровићима, Маочићи и др./.

У општини Жабљак. Велика некропола са стећцима у доста лошем стању налази се у Барама Жугића на Језерској висоравни. Овдје су врло видни трагови атмосферских разарања кречњака.

У општини Плужине. На подручју општине Плужине стећака има на овим мјестима: Брезна, Миљковац, Смријечно, Равно, Сињац, Столац, Рудинице и Шћепан-Поље.

Некрополе нијесу у атарима садашњих гробља, па су мање изложене пропадању и уништавању од стране човјека. Иначе, као и на Дурмитору, изразита су разарања која врше вода, мраз и топлота.

У општини Шавник. На терену ове општине стећака има на овим локалитетима: Пошћење, Превиш. Слично је стање као на Дурмитору и у Пиви, јер су температурне разлике врло велике током године и то се негативно одражава на кречњак.

Изразито лијепих примјерака стећака /са аркадама, вртицама и другим украсним елементима/ има у овим некрополама: Никшић, Велимље /Приградина/, Броћанац код Вилуса, Танурово брдо /Тупањско гробље/, Растовац.

Има стећака на којима су сачувани натписи. Тако се на стећцима са овог подручја могу прочитати ова имена: Павко Вукићевић /Клење код Велимља/, Ерина /Борак у Смрдуши/, Мируш /У Мирушама/, Милосав /у Коравлици/, Грбан Цветковић /у Петровићима/, бан Пилат /у Пилатовцима/ и др.

Сви су ови стећци стављени под заштиту Скупштине општине Никшић. Међутим, ипак би ваљало ту заштиту подићи на виши ниво /повлачењем у лапидаријум егземпларних примјерака и сл./.

Завичајни музеј у Никшићу покренуо је иницијативу да се сви стећци у некрополама на подручју ове општине обиљеже и да се око њих изврши рашчишћавање терена, како би били приступачни.

Из овог прегледа се види да се на подручју ове четири црногорске општине налази око 10% свих некропола са стећцима колико их има у нашој земљи. Пошто се ради о раритетима, све би ове некрополе требало заштитити и онемогућити даље пропадање стећака. С обзиром на све већи изглед ширења туризма у нас као привредне гране, требало би их учинити приступачним. До многих некропола се не може доћи, а знатан број их је зарастао у шуму, шипражје или коров.

Да би се трајно очували од употребе као грађевински материјал, што је посебно био случај у сеоским и градским гробљима до сада, стећци треба да буду нумерисани и пописани. Сазнање да су стављени под заштиту закона треба да допре до сваког грађанина, а сви органи МЗ и ДПЗ треба да систематски воде рачуна о томе и да повремено анализирају стање заштите свих културноисторијских споменика, међу којима су и стећци.

Издвајањем најтипичнијих примјерака и њиховом трајном заштитом у покривеним лапидаријумима, као и објављивањем посебне публикације о стећцима, подигао би се ниво опште културе грађана о значају ове врсте културноисторијских споменика.

3. ВИСОКА СВИЈЕСТ ГРАЂАНА – НАЈБОЉА ЗАШТИТА СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ

„Имати вриједност и знати је показати – значи имати двоструку вриједност.“ (Baltasar)

Има једна наша народна пословица која гласи: „Имах те – не знах те, изгубих те – познах те.“ Мислим да се значење ове народне пословице може сасвим примијенити на стање наших културних споменика и опште стање њихове заштите. Многи наши споменици су бесповратно изгубљени, а многи од нас никад неће сазнати њихову праву вриједност.

У овом кратком осврту говорићу о једној специфичној врсти заштите – о свијести грађана као највишем и најважнијем облику заштите. Јер, стара је истина и још по ко зна који пут доказана, да ако неко не зна да чува неку вриједност, боље је и за њега и за ту вриједност да је и не посједује. Ко зна колико би се могло навести примјера да се за неку вриједност сазнало шире тек пошто је неповратно отуђена? И управо сазнање да права културна вриједност, баш као и права поезија, има право на мало дуже памћење, јер се теже предаје заборау, обавезује генерације да се одреде према културном наслеђу, да му се побрину о адекватној заштити и да га максимално објелодане као општедруштвену вриједност, дубоко ураслу у свијест народа. Тај посао није ни лак ни једноставан, што је наша историја мноштвом примјера потврдила.

Црна Гора, иако по хиљадама квадратних километара у укупном броју становника спада у ред малих земаља, има бурну историјску прошлост, па самим тим и обиље културно-историјских споменика. Нека ми буде дозвољено да овдје цитирам дио апотеозе коју је револуционар Вељко Влаховић, у часовима носталгије, у пјесничкој слици изрекао родној груди.

Он вели:

...„Црна Гора је и морска пјена и снијежна прашина, игра камених ли-тица и суноврат потока, грохот битака и пијанство ратова... То је земља највећих крајности - дубоког мрака и раскошне свјетлости, слободни за-точеник и усужњена слобода. То је никад написана историја у којој су људи вјековима плакали криомице и своје и туђе сузе... Она је вјечито отворени прозор слободе која непрекидно носи раскинуте ланце ропства, стално у ранама које испира капима росе...”

Минуле су четири деценије откако ову земљу градимо у слободи. Много је новог, величанственог, створено. Никло је ново на рушевинама старог. И управо над том мишљу ваља мало стати, па видјети да ли је у тим рушевинама пропало што вриједно. Хитали смо понекад корацима од седам миља, али су споменици нашег доба полако и сигурно покатак до-бијали нежељен изглед. Груби бетон, хладног безизразног изгледа, остаће свједоком. Нијесу свуда поштовани захтјеви естетике, а, што је још горе, нијесу ни све старе вриједности биле заштићене, те су нестале бесповратно. Зар је требало толико дуго чекати да се од продирања воде сачува кров над фреском „Гавран храни светога Илију” у Манастиру Морачи? Неће би-ти да увијек за оправку крова није било довољно средстава. Пошла су она и на много безначајније ствари.

С обзиром да је од покретних споменика културе у нашој средини нај-више угрожена архивска грађа, хтио бих да овај уважени скуп подсјетим на ријечи Ива Андрића о значају сталног појачавања бриге за чување архи-валија. Он је једном приликом, размишљајући о томе, записао и ово:

„Уносити светлост научне истине у догађаје прошлости, значи слу-жити садашњости. Стога архивска документа нису мртва, сива и узалудна као што то површним и неупућеним може понекад да изгледа. То су дра-гоцени сведоци без којих би нам остала непотпуно разумљива многа поја-ва у садашњости, без којих не бисмо могли назрети ништа од будућн-ости... Мислим да у нашим приликама треба увек подвлачити и свуда истицати чињеницу да архиви нису никакви мртви колосци ни пасивне позиције у нашем друштвеном и културном животу, а да је непажња пре-ма архивском материјалу културна брука и национална штета.”

Да ли су наши стари знали да чувају вриједне историјске споменике?

Питање је за ширу расправу. Но, чини се да ће сви истраживачи на крају доћи до истог закључка - да није.у. Примјера ради, ево неколика подсећања на личне самоиницијативе које су људи знали показати у кри-тичним тренуцима наше историје, када су пред окупаторским хордама не-стајали људски животи као да не представљају никакву вриједност, а да и не говорим о покретним споменицима културе што су вандали у бахатом насртају и обијесном стању огњем сажегли, разорили или опљачкали.

1) У подножју планине Његош, у близини Трепачких врела, постоји је-дан топоним који се назива Грбовиште. Према очуваној народној леген-ди, ту је некада давно било насеље предака данашњих Петровића са Његуша. Ту се налазила црква са некрополом.

Преци Петровића су се ту задржали једно вријеме пошто су били побјегли из Босне од Турака. Но, ни ту им није било сигурно, јер су Турци разорили Моштаницу 1465. године. Одлуче они да бјеже некуд у слободне подловћенске горе, гдје су се још одржавали Црнојевићи. Све ствари од злата, сребра и друге важне црквене ствари су склонили у једну пећину, президавши је дуплим зидом и добро маскирајући приступ. То скровиште није нико пронашао.

Приликом подизања цркве св. Ђорђија, који је крсно име породице Петровић, намјера обновитеља је била да се храм подиже баш на темељу старог здања, без обзира што ту више нема Петровића.

Историјско језгро ове легенде потврђује се у изјавама Петра I и Петра II да су се њихови преци доселили испод планине Његош, по којој су и узели надимак. Овдје сам је навео као примјер чувања традиције о поријеклу предака.

2) У Бањанима постоји бројна и стара породица Копривице. Карактеристично је да је из једног њеног огранка с кољена на кољено било преко 20 свјештених лица. Само под једним старим крстом у Шакама (Реновцу), по предању, налазе се кости 24 свјештеника из ове породице. Међу њима је и поп Лука Копривица (по једном казивању то је био Сава, а не Лука). Он је још у 17. вијеку од неког турског паше за огромно благо откупио руку св. Харалампиа, коју су Турци узели из Манастира Мораче, знајући да ће је неко златом откупити. Тако је и било. Ова морачка реликвија је чувана дуго у братству Копривица (огранак Поповића), тј. све до тридесетих година овога вијека када је на инсистирање владике Дожића опет враћена у Манастир Морачу, гдје се и сада налази.

3) У доба швапске окупације (1916-1918), за ратне потребе, скинут је велики број црквених звона и претопљен у гранате. У Штрпцима (Бањани) су сељаци самоиницијативно скинули сва три звона и закопали их. Тако су сачувана од уништавања.

4) Кад су фашистички окупатори, априла 1941. године, ушли у Никшић, зграда Више реалне гимназије (бивши дворач краља Николе) била је узета за потребе окупационе власти. Тада је секретар Гимназије, Мато Бацковић, знајући од колике је важности школска документација (уписнице и други подаци о двадесет генерација никшићких гимназијалаца), самоиницијативно сву ову документацију склонио под кров своје куће и тако је сачувао до ослобођења града 1944. године. У тој документацији се налазе и подаци о 360 палих бораца за слободу - бивших ученика ове школе, међу којима је преко 20 народних хероја.

Нажалост, мало је било примјера високе свијести као што је показао патриота Мато Бацковић. Зато и нема очуваних старих архива не само многих наших школа, већ ни архива који су били добили такав статус. Па ни садашње стање чувања тих докумената не би се могло оцијенити као задовољавајуће.

5) Изузетно је поучан примјер бриге за очување важних покретних споменика културе из Пивског манастира за вријеме II свјетског рата. Игу-

ман Лукијан Зечевић је организовао неколико блиских и повјерљивих људи те су припремили крипту и тако сачували од пропадања благо непроцењиве вриједности из ове ризнице.

Прошла је фашистичка офанзива, многа пивска села су спаљена, извршен је прави геноцид над недужним становништвом, Пивски манастир је знатно оштећен, али ризницу пљачкаши нијесу пронашли. Захваљујући овом примјеру високе свијести и одговорности савјесног игумана и још неколико сељака из Пиве, ово благо је очувано у најтежем тренутку.

б) У Архиву Црне Горе на Цетињу могу се наћи документи како су племенски капетани предузимали мјере заштите стећака. Једна пријава се односи на случај у Горњем Пољу код Грахова, када је један мајстор употрејио стећак за градњу надгробног споменика војводи Јовану Баховићу, што се догодило поткрај XIX вијека. Међутим, од неколико хиљада стећака једва да их има очуваних још хиљаду, што је права штета.

Ако пођемо од чињенице да знатан број покретних споменика културе припада умјетности, а уз сазнање да је „тајна живота у умјетности“ и Маркову мисао да је „умјетност нешто најљепше што човек може сам себи да дарује“, онда ћемо лакше схватити због чега се брига људи о чувању тих вриједности испољавала.

Ђурђе Црнојевић је прије скоро пет пуних вјекова одсудну битку за одбрану слободе дао умјетнички обликованим листовима „Октоиха“. Јача је то била одбрана народног бића него учинак олова кроз топовске и пушчане цијеви. Баш зато ми се и чини да је врло битно сазнање које би морало кроз школске програме, у јавним расправама, преко свих средстава информисања и на други начин, допријети до свијести грађана, да је умјетност универзална и да она припада свим људима. У том смислу ваља истрајати у систематском подизању нивоа свијести да се споменици негују и чувају како нам не би увијек били потребни стражари под оружјем, тешке дубровачке браве и неприступачни трезори. Ваља да наше покретне споменике културе сачувамо прије свега од нас самих и да интегришемо свијест о заједничкој потреби чувања тих вриједности.

На крају, изнио бих напоре који су у општини Никшић учињени баш у овом смислу.

Брига о заштити и чувању споменика културе била је у ранијем периоду сведена на мали број људи и још мањи број институција. Сакрални објекти културе и покретни споменици у њима били су остављени цркви да брине о њима. Та заштита је била готово минимална. У посљедње вријеме се запажа брига да се не отуђи која стара икона, да не буде каквих штета, јер све више сазријева свијест да старине треба сачувати и да неће бити никакво идејно застрањивање ако комунисти буду иницијатори да се сачувају од отуђења, крађа или других облика уништавања, вриједни споменици културе и у сакралним објектима. Може се истаћи врло позитиван примјер из Мораква код Никшића. Постојала је опасност да се једно старо јеванђеље отуђи. У цркви није било заштићено, па су га грађани

склонили и сада се чува ван цркве.

У неколико наврата Скупштина општине Никшић је стављала на дневни ред питање чувања споменика културе и њихову трајну заштиту од било које врсте пропадања. На једној сједници Скупштине о значају споменика културе говорио је лично и академик Ђуза Радовић, што је, нема сумње, утицало на отклањање наслијеђених предрасуда и погрешних схватања код једног броја друштвено-политичких активиста. Зато смо ишли и даље, па смо ово питање, преко свих органа у мјесним заједницама и на састанцима друштвено-политичких организација, популарисали и истицали да су сви одговорни у акцији подизања свијести грађана на чувању споменика културе од пропадања и да се друштвена самозаштита на овом питању и конкретно сагледа у свакој средини. То је уродило плодом. Риједак је случај да неко не буде заинтересован ако види да неки споменик пропада или да се стара црква са фрескама или покретним споменицима културе трњем затвара или чак да у њој стока пландује.

Завршавам навођењем једне Толстојеве мисли: „Велика умјетничка дјела само су зато велика што су доступна и разумљива свима.”

Gojko M. Kilibarda

THREE CONTRIBUTIONS TO RECOGNOSTICS AND PROTECTION OF
MONUMENTS OF CULTURE

Summary

The author points out the need for more detailed study of archeological localities in the Trebišnjica River valley, where there are the monuments from the oldest ages (Crvena stijena in Petrovići with strata from Paleolithics to the beginning of the Middle Ages). The list of church monuments by 19th century has also been given. Finally a high consciousness of citizens is discussed as a form of protection of cultural monuments.

